

Gáspár Dorottya

KÉZBEN TARTOTT APRÓ TÁRGYAK A PANNONIAI SÍRKÖVEKEN

Ha a sírkövek faragványainak apró részleteire is figyelünk, azonnal szembe-tűnik, hogy az ábrázolt személyek különböző tárgyakat tartanak a kezükben, amelyeknek meghatározása mindezidáig elég sematikusnak mondható. A kerek tárgyakat többnyire almának vagy gránátalmának határozták meg arra való hivatkozással, hogy e két gyümölcs a termékenység jelképe. Elfogadva, hogy a gránátalmának, almának, birsalmának van ilyen jelkép értelme, meg kell kérdeznünk, vajon egy halottnak miért lenne éppen a termékenységre szüksége? A síremlékek ábrázolásai általában a halotti rítussal vannak kapcsolatban, tehát a gyümölcsök esetében is meg kell találnunk a rítushoz való kötődésüket, vagy kétségbe kell vonni gyümölcs voltukat.

Az ábrázolások között többféle gyümölcsöt találunk, amelyek kézben, kosárban, indán, fán, girlandba fűzve egyaránt előfordulnak. Ilyenek a szőlő, mogyoró, dió, mandula, szilva, füge és az almajellegű gyümölcsök. Leginkább ez utóbbi csoportba tartozók megkülönböztetése és meghatározása okoz nehézséget. Méretük is, a rajtuk látható minta is különböző, egykori festésük pedig – amely a meghatározásban segítene – nem maradt fenn. Segítségül kiindulni a girlandszarkofágok¹ girland ábrázolásaiból lehet, mert a girlandok igen változatos gyümölcsökből állnak, és még faragás alapján is megkülönböztethetők.² Többnyire kerek gyümölcsök, amilyenek a mi sírköveinken a gyümölcsök; a közepük mintázata azonban változatosabb, mint nálunk, jóllehet csakis e középmintázat jelezheti, milyen gyümölcstről van éppen szó. A mintázatok az alábbiak: háromszög, hullámos vonalakkal határolt négyszög, pont, önmagában álló egyenes vonal, jelzés nélkül hagyott gömb. A gyümölcsöket toboz és levél tarkítja. A girlandról pedig csüng egy szőlőfürt. Nálunk sematikusabban ábrázolják a gyümölcsöket, ezért több a kérdés, főleg akkor, ha a nyelvészeti elemzést, és megállapításait figyelembe vesszük, hogy tudniillik az alma, a birs, gránátalma, őszibarack, sárgabarack, citrom mind *malum*.³ Az első kérdés, vajon nálunk a sematikus ábrázolás követi-e a nyelvészeti egységet, vagy csak kőfaragói egyszerűsítésnek kell tartanunk a sok hasonló gömböt?

---

¹ Például *Schauenburg* 1980 158, LIV, 2.

² A nálunk ábrázolt girlandokban nincsenek gyümölcsök.

³ OLCK 1894 2704.

A girland gyümölcsöiből kiindulva fel lehet állítani egy tipológiai sort, amely csak azt veszi figyelembe, hogy a gömb közepén milyen rajzolat van. Azt fel kell tételeznünk, hogy a különböző rajzolat különböző gyümölcsöt jelez.

A rajzolatok alapján a tipológiai sorrend az alábbi:⁴

- Kerek tárgy középponttal – nevezzük almának (1. kép).⁵
- Kerek tárgy középpont helyett középvonallal vagy más vonalából álló jellel – nevezzük gránátalmának (2. kép).⁶
- Kerek tárgy középponttal és osztott felülettel – nevezzük rozettának (3. kép: rozetta nem sematikus ábrázolása;⁷ 4. kép: sematikus ábrázolása⁸).
- Kerek tárgy minden díszítés és jel nélkül – bármelyik csoportba tartozhat, akár fölgombolyított fonál is lehet, vagy fel nem sorolt tárgyat is megjeleníthet.

Csoportosításom ugyan nem zárja ki a tévedéseket, de arra alkalmas, hogy különbséget tegyen az egyes kerek és gömb alakú tárgyak között.

A tárgyak nevesítése csak azért szükséges, hogy a lényegi kérdést feltehesük, miért találkozunk velük síremlékeken? Ugyanezt a kérdést bármilyen más, kézben tartott tárggyal, vagy egyéb ábrázolással kapcsolatban is feltehetjük. Ilyen tárgyak például a dobozkák, üvegfiolák, guzsalyok és orsók, madarak és még több minden más.

Nézzük először a gyümölcsöket! A gránátalma alvilági jellegű.⁹ Hades gránátalmát adott enni Persephonénak, amikor feleségül vette. Amikor viszont Déméter visszakövetelte lányát, Hades válaszában megindokolta, miért nem mehet vissza: mert evett a gránátalmából, így az alvilághoz tartozik. Ez önmagában indokolja a sírszimbólumok közt való előfordulását. Mint termékenységre utaló jelnek és bármely termékenységi szimbólumnak a halottkultuszban a regeneratio, és egyúttal a halál legyőzése az értelme.¹⁰ Az alma szerepe szinte metafizikailag van predestinálva. Amikor az események élén áll, akkor vizsályt szít. Péleus és Tethis lakodalmán a vizsályt egy aranyalma okozta, amikor három nagy istennő versengett Eris almájáért, majd haragra gyúltak. Ekkor megszűnt az a hősidő, amely inkább hasonlított az Idő-időtlenségre, mint a földi lét idejére. Amikor pedig Héraklés a Hesperisek kertjében békésen tartózkodik, hogy megszerezze az aranyalmát, a jelenet nyugalmat sugall. Kerényi Károly azt írja, hogy vázaképek utalnak a mítosznak arra a változatára, amikor Héraklésnek maguk a

⁴ Az egyes csoportok bemutatására csak egy-egy példát mutatok be képpel. A hivatkozásban nem sorolom fel a köhöz tartozó teljes irodalmat, csupán az összefoglaló munkákra és a korpuszokra hagyatkozom, ahol a további irodalom megtalálható.

⁵ Lh: Pécs, Őh: JPM, ltsz: 1256. *Csiru* VII no. 24.

⁶ Lh: Budapest II., Őh: AM, ltsz: 64.10.8. TitAq 667 (*Németh/Fehér*).

⁷ Lh: Pécs. Őh: JPM, ltsz: R.83.5.1. *Csiru* VII no. 64.

⁸ Lh: Vereb. Őh: SzIKM, ltsz: 51.10.1. *Barkóczy* 1985 97–99, 102–104, t. I és III 2; *Alföldi-Rosenbaum* 1996 112–114, kép 11–12; HD031903 (FERAUDI).

⁹ *Pfuhl/Möbius* 1979 354.

¹⁰ *Haarløv* 1977 52.

Hesperisek segítenek az alma megszerzésében.¹¹ Érdekesnek tartom azt a tényt, hogy nálunk a mítosznak egy olyan változatát ábrázolták, amely az ókorban is csak képi megjelenítésben létezett (5. kép).¹² Az alma békés, nyugodt megszerzésének nincs szöveghagyománya. Síremlékhez jobban is illik, mint az ármánykodással, öléssel megszerzett aranyalma. Ha már aranyalma hozta a vizzályt, illik, hogy aranyalma hozza a békét és a nyugalmat. Fel kell tételeznünk, hogy az alma szerepe síremlékeken a megbékélés hirdetése.

A gyümölcsök szerepe a halálnál igen jelentős, ezért fordulnak elő gyakran ábrázolva, vagy a sírban kosárában, tálkában – az ásatásnál csak a magjuk található meg tálkában vagy kosárában.¹³ Úgy tűnik, sok esetben közömbös annak meghatározása, hogy aktuálisan éppen melyik gyümölcsről van szó. A nyelvészeti szóhasználat is ezt sugallja, és ezt fejezi ki tömören Petronius maga is; „Azt akarom, hogy mindenféle gyümölcsfa legyen a hamvaim körül és nagy-nagy szőlőskert. Mert nagyon elhibázott dolog, ha életünkben pazar lakásunk van, nem törődni azzal, ahol hosszabb ideig lakunk.”¹⁴ Nyilvánvaló, hogy e szőlőskertet – mint *pars pro toto* – jelenítik meg az almák, a gyümölcsöskosarak, tálak, kantharos, szőlőfürtök, indák, fák.

Mi, mai emberek talán elgondolkozhatnánk azon a tényen, hogy az ókorban a sírkamrák freskói vagy a sírkövek ábrázolásai nem siralmas és fájdalmas jelene- teket tárnak elénk, hanem vidám boldogságot. Ennek egyik fő motívuma a kert, a szőlőlugas, a gyümölcsös. El kell jutnunk arra a következtetésre, hogy a nem keresztény népek számára a túlvilági boldog életet mégis csak a paradicsomi állapot jelentette, akárhogy is nevezték. Az alma fontosabb a többinél, zárja az étkezést és zárja a Hesperisek almája történetet is, amely így magával hozza a kiengesztelődést. Az almát a kiengesztelődés jelképének tartom.

A kézben tartott tárgyak másik nagy csoportja a kézimunkakosár, rostanyag, kézimunka eszközök, orsó és guzsaly. Valamennyi kézben tartott tárgynak lehet a polgári és világi életben is jelentése. Elsősorban a munkaeszközök ilyenek, amelyeknek valószínűleg nincs más feladatunk, minthogy a mindennapok hangulatát érzékeltessék. Ez a halottkultusztól sem teljesen független, hiszen létezett olyan elmélet, amely szerint a halott folytatja azt az életet a túlvilágon, amelyet a földön élt. Ha tehát suszter volt, akkor suszterként tevékenykedett a túlvilágon.¹⁵ Minthogy viszont kimondottan munkaábrázolás nálunk nem fordul elő, arra is gondolhatunk, hogy a közösség számára volt fontos a halott társadalmilag elfog-

¹¹ Kerényi 1977 298.

¹² Lh: Dunaújváros, Szórád szőlő, ásatás. Öh: MNM, ltsz: 97.1913.1. Erdélyi/Fülep 1954 no. 189, t. LXIII 4; Erdélyi 1974 134–135, kép 178; Toynbee 1977 375, kép 15; Nagy M 2007 no. 100.

¹³ Például Kelemen 1992 409 további példák felsorolásával. Nyergesújfalun mandula és szilvماغ volt a sírban, 13. sír.

¹⁴ Petronius: Satyricon 71: *omne genus enim poma volo sint circa cineres meos, et vinearum largiter. Valde enim falsum est vivo quidem domos cultas esse, non curari eas, ubi diutius nobis habitandum est.* (fordította Révay József). Hivatkozott rá Fleming 2001 79.

¹⁵ Lh: Szőny. Öh: MNM, ltsz: 100.1885.12.1. Barkóczi 1944/1951 36, t. II 3, F 26; Riu 539; HD039440 (GRAEF); Lupa 3101.

lalt helye. A szerszámok mind ebbe a csoportba tartozhatnak. Az orsó és a guzsaly munkaeszköz, hiszen olyan korszakban vagyunk, amikor a nők feladata volt a ruhanemű előállítás. E folyamatnak egyik fázisa a fonás, amelynek eszközeivel igen gyakran lehet találkozni ábrázolásként és régészeti tárgyként is. Facsády Annamária az Aquincumi Múzeum sírköveinek ábrázolásait elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy az orsó–guzsaly páros azt adja hírül, hogy tulajdonosa férjezett.¹⁶ Más vélemény szerint a „társadalmi elvárásoknak megfelelően” van guzsaly a halott kezében.¹⁷ Barkóczy László pedig arra gondolt, hogy szövőműhely létét bizonyítja a sok guzsaly ábrázolása.¹⁸ Eltekintve attól, hogy az egyik sírkő halottja nem férjezett, legalábbis a feliratból ez nem derül ki,¹⁹ fel kell tennünk a kérdést, miért lenne jelentős a halott számára a férjezettség. A családi állapot tudtul adása jogi ügyletek szempontjából ugyan lehet fontos, de alapjában véve járulékos dolog, hiszen a közösség tagjai nyilvánvalóan tudták, hogy a szomszédjuk, ismerősük, barátónójuk férjes asszony. Mindenesetre ezt az indokot, amennyiben helyes, a világi élet dolgai közé kell sorolnunk. Az ókoriaktól azt szoktuk meg, hogy a halált és a túlvilágot komolyan vették, s ez megnyilvánul abban, hogy az élet folyamatosságát hirdették. A jelképek egyik része erre utal, a másik része a halott boldog életét szolgálja és segíti. Ha tehát az orsót és a guzsalyt sokszor ábrázolják, akkor valamiképp vagy azt kellene hirdetnie, hogy az élet örök, vagy szolgálnia kellene a halott boldog életét. Melyikre vonatkozik? Ezt fogom most vizsgálni.

Platón az Államban leír egy látomást, méghozzá a pamphyliai Ér látomását.²⁰ Ér Armenios fia, aki háborúban esett el. Amikor a holttesteket összeszedték, az övét épen találták meg, hazaszállították, és „mikor el akarták temetni, s már a máglyán feküdt, ... föléledt, s föléledvén elmesélte, amit a másvilágon látott. Elmondta, hogy a lelke, mihelyt a testéből kilépett, sok más lélekkel egyetemben ment-mendegélt, amíg elérkeztek egy csodálatos helyre, ahol a földben egymás mellett két hasadék volt, velük szemben pedig, fenn az égen, ugyancsak kettő.”²¹ Bírák döntötték el, ki merre mehet. Az igazságos lelkeket a jobboldali hasadékon indították felfelé, az igazságtalanokat a baloldalin lefelé. Amikor a bírák előtt rá került a sor, a bírák megbízták azzal a feladattal, hogy vigye hírül az embereknek, amit itt lát és tapasztal. A lelkek a másik hasadékon érkeztek vissza, az igazságtalanok mocskosan, az igazságosak tisztán. Minden gonosztettért tisztesen kell bűnhődni, a jók ugyanilyen arányban részesültek jutalomban. Aztán folytatódott a vándorlás egy olyan helyre, ahol „az egész égen és földön át feszü-

¹⁶ Facsády 2007 29; Facsády 2008b 11.

¹⁷ Mráv 2008 199.

¹⁸ Barkóczy 2009–2010 45.

¹⁹ Kiskunlacháza (barbaricum) másodlagosan, a református gimnázium falába beépítve. Öh: MNM, ltsz: 8.1907.2. Bíró 1994a 208, kép 11; *Trhr* Suppl. 220; *Nagy M* 2007 no. 30; HD038458 (FERAUDI); Lupa 2702.

²⁰ Platón 1984 II, 614 a – 618 b.

²¹ Platón 1984 II, 614 b–c, p. 700 (fordította Szabó Miklós).

lő, egyenes, oszlopszerű fényt láttak. ... Egy napi további út után aztán felérkeztek ebbe a fénybe, s ott megpillantották a fény közepén, az égbolthoz kapcsolva, az ég kötelékeinek a végeit; ez a fény volt ugyanis az égboltozatot összetartó kötelék; ... e kötelék végére van akasztva az Ananké orsója, amely révén megy végbe minden körforgás.²² A forgatásban segítenek Ananké leányai is, a Párkák vagy Moirák: Lakthesis, Klóthó, Atropos, a múlt, a jelen és a jövő dalnokai. Ér látomása még több mindent elmond, a megszületést, a sorsválasztást, a bölcsék és az ostobák életmódválasztását és hasonlókat. Azt is mondja, hogy az erények gyakorlása mindenkire nézve kötelező. A körforgás folyamatos, így folyamatos a születés és az élet.

Ennek a körforgásnak az elemzését olvashatjuk M. R. Wright könyvében.²³ Ananké orsójának nyolc osztása van, amely nem más, mint a Föld és a hét antik bolygó – Hold, Nap, Mercur, Venus, Mars, Iupiter, Saturnus. Wright az orsó rajzán jól megkülönbözteti a forgó korongokat, amelyeknek csak az éle látszik az orsón. Az orsó mellé pedig mellékeli a körforgást végző égitestek pályáját. Megállapítja, hogy annak a rendszernek, amely Platón leírása alapján előttünk áll, egyetlen helyes terminológiája lehetséges, ez pedig a Kozmosz.²⁴

Ezzel azonban érvelésemnek csak az első részét zártam. További jelenségek és ábrázolások még világosabbá teszik, hogy a Kozmosznak és benne az életnek örök körforgását jelzi az orsó és a guzsaly. Nem lehet véletlen ugyanis az a jelenség, hogy a gyermek születésénél három nő, három bába tevékenykedik, akiket a Párkákkal azonosítottak.²⁵ Így tehát ők jelen vannak az égi körforgás irányításánál, amelyet orsójukkal tesznek meg; és jelen vannak egy gyermek születésénél, akinek sorsát szintén ők irányítják, jelezve ezt az orsóval és a guzsallyal.²⁶ Egy üvegpaszta ábrázolásán, amelyet Véronique Dasen elemez, a Párkák közül a középső kezében orsót és guzsalyt tart. Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy Dasen szerint itt a köldökzsinór elvágását jelképezi.²⁷ Mellette fekszik a földön az újszülött. A baloldali Párka nyitott tekercest, a jobboldali mérleget és fáklyát tart.²⁸ Az sem lehet véletlen, hogy egy gyermek születésénél ugyanazok a tárgyak vannak jelen, mint a halálakor a sírkövén: vagyis a tekercs, a fáklya és az orsó, guzsaly. A születéskor a tekercs nyitva van, a fáklya fölfelé irányul. A sírkövön a tekercs betekerve, a fáklya lefelé fordítva látható, az orsó és guzsaly pedig teljes valójában, változás nélkül, ahogy kell, hiszen a Kozmosz,

²² Platón 1984 II, 616 b–c, p. 702–3 (fordította Szabó Miklós).

²³ Wright 1995 149–150: Platón *Respublica* 617 a–b részlet elemzése, a 13. kép az orsó rajza az osztásokkal.

²⁴ Wright 1995 150.

²⁵ Dasen 2009 202, kép 1. üvegpaszta, 2. gemma, 3. üvegpaszta.

²⁶ Óbudán előkerült egy üvegből készült guzsaly, amelyet *Facsády* Annamária közölt (2008b 165–173), felvetve a kérdést, hogy e tárgy jelkép vagy munkaeszköz. A fentiek értelmében egyértelműnek vélhetjük jelképi feladatát.

²⁷ Dasen 2009 202.

²⁸ Dasen 2009 202, kép 1: üvegpaszta. London, British Museum.

a körforgás nem változhat. A sors istennői bepillantanak Aión tekercsébe,²⁹ hogy megfelelőképpen tudják teljesíteni feladatukat. A fáklya ég, a Nap tüze ég és világít a születéskor, néhány esetben a halálnál is, amikor Genius felfelé tartja az égő fáklyát (6. kép).³⁰ Az ábrázolásokon Genius mindig egymaga van, nem is lehetnek többen, hiszen minden embernek csak egy őrzője van, akit a férfiaknál Geniusnak, a nőknél Iunónak nevezünk. Ha összevetjük a felfelé tartott fáklyák számát az Attis tristis által lefelé fordított fáklyák számával, akkor meglepődhetünk az aránytalanságon. Kevés az, amelyiket felfelé fordítják; de kevés azoknak is a száma, akik az Elysiumban maradnak.³¹ Aki itt van, az újjászületik a másvilági életre, ezt jelzi a sírkövön a fáklya, hiszen születésnél mindig felfelé lángol. Akik viszont nem maradnak az Elysiumban, azok ezer évig vándorolnak.³² Egy kérdés marad titok: az, amit a Párkák egyike a tekercsben lát.

1. kép. Alma a kézben. Fotó Ortolf HARKL = Lupa 641.

²⁹ Alföldi 1979 1–3.

³⁰ Például: Lh: Budapest XI. Vadászhegy, kánai apátság monostorában, másodlagosan. Óh: AM, ltsz: 91.5.11. *Csiru* IX no. 7.

³¹ *Vergilius*: Aeneis VI, 744: *mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus*; Az örök körforgásnak azonban van másik értelme is, a születés – halál állandó ismétlődése ugyanazon ember számára, büntetésként. Ezt az értelmet csak akkor alkalmazhatjuk, ha a reinkarnációt elfogadó néppel állunk szemben. Az ókorban Pythagoras és követői voltak hívei e szemléletnek, de az eszme megtalálható máshol is. Erről szól Raymond J. Clark cikke, aki a kerék változatos interpretálásával foglalkozik Vergilius Aeneisének 6. éneke kapcsán. Hivatkozik azokra az aranytáblákra, amelyek lelőhelye Timpone Piccolo (Sybarishoz közel), és egyúttal hivatkozik az aranytáblákkal foglalkozó két kutatóra (A 1,5–6 Zuntz=Orph.fr. 32c. 6–7 Kern), akik közül Zuntz gondosan megvizsgált minden javaslatot, ami ezekben a versekben van, és végül visszatért arra az esetre, amelyet Lobeck vetett fel, ez pedig a 744. sor: *mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus* – Sokan elérik az Elysiumot, de kevesen maradnak ott. Ebben az értelemben az örök körforgás az örökös földi újjászületésre vonatkozik.

³² Platón 1984 II, 615a, p. 701 (fordította Szabó Miklós).

2. kép. Gránátalma a kézben. Fotó Ortolf HARL = Lupa 2848.

3. kép. Rozetta a kézben. Fotó Ortolf HARL = Lupa 680.

4. kép. Rozetta sematikus ábrázolása. Fotó Ortolf HARL = Lupa 4049.

5. kép. Héraklés a Hesperiseknél. Fotó Ortolf HARL = Lupa 3893.

6. kép. Genius felfelé tartott fáklyával. Fotó Ortolf HARL = Lupa 10710.

Felhasznált irodalom

- Alföldi* András 1979 Aion in Mérida und Aphrodisias. Mit Beiträgen Elisabeth *Alföldi-Rosenbaum*/Kenan R. *Erim*/Joyce *Reynolds*. Madrider Beiträge 6. Mainz am Rhein.
- Alföldi-Rosenbaum*, Women's Mantel with decorated Borders. In: Festschrift für Elisabeth, 1996 Jenő Fitz. Jenő Fitz Septuagenario 1991. Székesfehérvár 105–116.
- Barkóczy* László 1944/1951 Brigetio. DissPann II, 22. Budapest
- Barkóczy* László 1985 Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im Komitat Fejér. ARegia XXII 97–107.
- Barkóczy* László 2009–2010 Megjegyzések a pannoniai köemlékek kocsibrázolásához – Bemerkungen zu den Wagendarstellungen auf den pannonischen Steindenkmälern. BpR XLII–XLIII 39–52.
- T. Bíró* Mária 1994 The Unknown Goddess of Late-Roman Popular Religious Belief. ActaArchHung XLVI 195–229.
- Clark*, Raymond J 1975 The „Wheel” and Vergil's Eschatology in Aeneid book 6. Symbolae Osloensis L 121–141.
- Csiru VII Sz. Burger* Alice: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Budapest, 1991
- Csiru IX Ertel*, Christine / Mitw. *Németh* Margit: Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest. Budapest, 2010.
- Dasen*, Véronique 2009 Roman Birth Rites of Passage revisited. JRA XXII 199–214
- Erdélyi* Gizella 1974 A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Sajtó alá rendezte és jegyezte GÁSPÁR Dorottya. Apollo Könyvtár 5. Budapest.
- Erdélyi* Gizella/*Fülep* Ferenc 1954 Köemlék-katalógus. Intercisa I. 233–276.
- R. Facsády* Annamária 2007 A nők ábrázolásának ikonográfiája az aquincumi sírköveken – The Iconography of female Depictions. BpR XLI 21–43.
- R. Facsády* Annamária 2008 Glass Distaff from Aquincum? Symbol or Tool? ANODOS. Studies of the Ancient World. In Honour of Werner Jobst VIII 165–173.
- Fleming*, J. Stuart 2001 Vinum. The Story of Roman Wine. Glen Mills, Pa.
- Haarløv*, Britt 1977 The Half-Open Door. Odense
- Hd* <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh>
- Kerényi* Károly 1977 Görög mitológia. I-II. Budapest – Die Mythologie der Griechen I-II. Zürich, 1951, 1958.
- Fotó Harl O. = Lupa Römische Steindenkmäler, www.ubi-erat-lupa.org
- Mráv* Zsolt 2008 Közöletlen római szarkofágletek a Magyar Nemzeti Múzeumban. I. Feliratos római szarkofág Camponából. CommArchHung 191–228.

- Nagy Mihály* 2007 Római kőtár. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Budapest.
- Olck, Franz Theodor* 1894 Äpfel RE I. Stuttgart 2700-2708.
- Pfuhl, E./Möbius H.* 1979 Die ostgriechischen Grabreliefs. Textband II mit Indices und Konkordanzen von *Jöhrens, Gerhard*. Mainz am Rhein.
- Platón* 1984 Platón összes művei. I-III. Európa Könyvkiadó Budapest, 1984.
- Riu 2 Barkóczy László/Mócsy András*: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Budapest, 1976.
- Schauenburg, K.* 1966 Die Lupa Romana als sepulkrales Motiv. *JbDAI LXXXI* 261–309.
- TitAq. Tituli Aquincenses II. Tituli Sepulcrales et alii Budapestini reperti. Cura Kovács Péter/Szabó Ádám.* Budapest, 2010.
- Toynbee Jocelyn M. C.* 1977 Greek Myth in Roman Stone. *Latomus XXXVI/2* 343–412.
- TRHR Suppl. Kovács Péter: Tituli Romani in Hungaria Reperti. Supplementum.* Budapest–Bonn, 2005.
- Wright, M. R.* 1995 *Cosmology in Antiquity*. London–New York